

УДК 316.33

Сергій Устич*кандидат філософських наук, доцент,
директор Інституту транскордонного співробітництва (Ужгород)***Serhii Ustych***Candidate of Philosophy, Associate Professor,
director of Institute for Transfrontier Cooperation (Uzhgorod)*

СУТНІСТЬ СУЧАСНИХ ТРАНСКОРДОННИХ ПРОЦЕСІВ ТА ЇХНЄ КАТЕГОРІАЛЬНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ

У статті аналізуються фактори, що зумовлюють зростаюче значення сучасних транскордонних процесів. Розкриваються основні проблеми їхньої соціологічної рефлексії: недостатня чіткість у визначенні основних категорій; підміна понять; слідування принципу політичної доцільності. Для вирішення цих проблем автор пропонує використати системну методологію дослідження суспільних явищ. З позицій системного бачення пропонується дефініція категорії «транскордонні процеси», досліджується сутність транскордонних явищ та їхня рівнева структура. Показано важливість системного розуміння родових категорій для аналізу видових понять, зокрема таких, як «транскордонне співробітництво» та «транскордонна статистика». Підкреслюється ефективність системної методології для вирішення практичних питань управління транскордонними процесами, про що свідчать результати міжнародних проектів, реалізованих Інститутом транскордонного співробітництва, зокрема за Програмами ENPI Європейського Союзу та Вішеградського Фонду.

Ключові слова: транскордонні процеси, системна методологія, транскордонне співробітництво, транскордонна статистика.

In the article the factors that contribute to the increasing importance of modern transborder processes are analyzed. The basic problems of their sociological reflection: the lack of clarity in the definition of the main categories, substitution of notions, following the principle of political expediency are described. To solve these problems the author proposes to use the system methodology of the study of social phenomena. From the standpoint of system vision definition of the category «transborder processes» has been proposed; the essence of transborder phenomena and its level structure is explored. The importance of system understanding of the tribal categories for the analysis of modes, in particular, such as «transborder cooperation» and «transborder statistics» is considered. The efficiency of system methodology for solving practical issues in management of transborder processes is underlined and evidenced by the results of the international projects implemented by the Institute for transborder cooperation, particularly within the EU ENPI Program and the International Visegrad Fund.

Keywords: transborder processes, system methodology, transborder cooperation, transborder statistics.

В статье анализируются факторы, обуславливающие возрастающее значение современных трансграничных процессов. Раскрываются основные проблемы их социологической рефлексии: недостаточная четкость в определении основных категорий; подмена понятий; следование принципу политической целесообразности. Для решения этих проблем автор предлагает использовать системную методологию исследования общественных явлений. С позиций системного видения предлагается дефиниция категории «трансграничные процессы», исследуется сущность трансграничных явлений и их уровневая структура. Показана важность системного понимания родовых категорий для

анализа видових понять, в частині таких, як «трансграничне співробітництво» і «трансгранична статистика». Підкривається ефективність системної методології для рішення практичних задач управління трансграничними процесами, о чм свідчать результати міжнародних проєктів, реалізованих Інститутом трансграничного співробітництва, в частині по Програмам ENPI Європейського Союзу і Вишеградського Фонду.

Ключеві слова: трансграничні процеси, системна методологія, трансграничне співробітництво, трансгранична статистика.

Свого часу соціальна імплементація інституту кордону стала масштабним вторгненням людини в природну організацію світу, зокрема його просторових характеристик. Кордон¹, встановивши штучні міждержавні розмежування, «розірвав» простір політично. Тим самим він став одним із найбільш контроверзних явищ суспільства.

Сучасна глобалізація життєдіяльності продукувала нову філософію просторового розмежування держав, а з ним і буття людини. Ми є очевидцями розгортання вкрай суперечливого процесу: з одного боку – майже повного подолання кордонів (як у випадку країн – членів Європейського Союзу), чи бодай їхнього «розмивання», з іншого – свого роду реінкарнації жорстких державно-територіальних розмежувань. Зокрема, сучасні кордони між Сходом та Заходом Європи *шляхом жорсткої регламентації обмежують одне із основних природних прав людини – право на вільне пересування*².

За умов радикальних політичних змін, пов'язаних із розпадом Радянського Союзу та появою нових гравців на геополітичній арені Європи на початку 90-х років ХХ ст., комунікація через кордони суттєво трансформувалася. Вона стала значно масштабнішою, динамічнішою та прагматичнішою. Як результат, явища, пов'язані із кордонами, справляють все більший вплив на життєдіяльність людей.

Зважаючи на це, проблеми кордонів в минулому і зараз викликали (і викликають) у соціуму значний пізнавальний інтерес. Тому наукове співтовариство має чималі досягнення в аналізі тих чи інших сторін кордонів та пов'язаних з ними явищ. Зокрема, опрацьовано великий масив історичних даних про

¹ Під поняттям «кордон» сьогодні розуміють дійсні чи уявні лінії на земній поверхні, які визначають межі сухопутної і водної території держави (державної території).

² Сумно констатувати, що сьогодні, на початку III тисячоліття, багато хто з громадян може із заздрістю згадувати першу «неписану» конституцію Англії – «Велику хартію вольностей» («Magna Charta libertatum»), прийняту ще в 1215 р. Адже статтями 41 і 42 цього легендарного документу закріплювалися права кожного вільно пересуватися як в межах країни, так і виїжджати за межі королівства [1].

виникнення кордонів. Здобута різноманітна інформація щодо їхньої природи та тенденцій розвитку. Припіднято покрив таємничості над взаємозалежністю елементів тріади «кордон, війна, мир». Одне слово, в осмисленні цих вкрай важливих явищ суспільного буття є значні фактологічні і концептуальні здобутки [2 - 8].

Тим більш дивним є той факт, що сьогодні, на мою думку, *залишаються невирішеними деякі важливі проблеми, що торкаються самої сутності сучасних кордонів.* Це зовсім не схоластичні питання. Відповідь на них дозволить уникнути плутанини й помилок у теоретичних пошуках, а значить, й дезорієнтації в практичній роботі.

Найперше, *їдеться про чітку ідентифікацію змісту основних понять, що відображають зміст кордонів.* Недаремно, ще Кант закликав диспутантів: «Спершу домовтеся про поняття!».

Свідченням того, що в категоріальному відображенні явищ, пов'язаних із кордонами, є «білі плями», може слугувати хоча б той факт, що в наукових дослідженнях та політико-правових документах *одні й ті ж феномени нерідко позначаються різними поняттями.* Зокрема, сьогодні в обігу велика кількість термінів, які характеризують співпрацю суб'єктів через кордони: «прикордонне співробітництво», «прикордонні зв'язки», «транскордонне співробітництво», «міжтериторіальне співробітництво», «міжрегіональне співробітництво», «транснаціональне співробітництво» і т.д.

Сама по собі диверсифікація понять є позитивною, проте *вона повинна ґрунтуватися на відображенні реальних відмінностей об'єктів та їхньому чіткому означенні.* Інакше може виникнути ланцюжок супутніх проблем, коли *невизначеність родових понять тягне за собою дезорієнтацію у розумінні видових.* На підтвердження цього доречно згадати ситуацію, що мала місце на представницькому форумі керівників статистичних відомств та дослідників європейських країн – Міжнародній конференції «Розвиток Європейської статистичної системи зі Східним партнерством – напрямки

та стратегія» (м. Краків, Польща, жовтень 2011 року). В процесі дискусії широко оперувалося поняттям «транскордонна статистика», яке повинно б відображати процеси комунікації через кордони. Проте на питання, що ж складає зміст цього терміну і які за обсягом явища воно відображає, ані керівництво Євростату, ані учасники конференції не змогли дати однозначної відповіді. І це не дивно, адже статистика тільки оцінює в кількісній формі певні об'єктивні явища, в даному випадку пов'язані з кордонами. *Якщо ж немає єдиного розуміння самих цих явищ, то, зрозуміло, не буде й їхнього адекватного статистичного відображення.*

Або ж ще одна проблема, яка виникає у зв'язку з певною підміною понять. До прикладу, Федеральними Зборами Росії в 2002 р. було ратифіковано схвалену в 1980 р. Європейську рамкову конвенцію про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владними структурами, що їх представляють («The European Outline Convention on Transfrontier Co-operation between Territorial Communities or Authorities»). Проте в офіційному перекладі документу на російську мову («Европейская рамочная конвенция о приграничном сотрудничестве территориальных сообществ и властей») замість терміну «Transfrontier Co-operation» («транскордонне співробітництво») використовується термін «приграничное сотрудничество» («прикордонне співробітництво»). *Тим самим законодавцем було суттєво звужено зміст поняття «транскордонне»* [9]. Це ж тлумачення терміну міститься і в офіційному перекладі ратифікованого Росією в 2008 р. «Протоколу № 2 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владними структурами, що їх представляють, який стосується міжтериторіального співробітництва» [10]. Ще раніше термін «прикордонне співробітництво» був зафіксований в основному внутрішньодержавному документі, що регламентує зовнішні відносини регіонів – «Концепції прикордонного співробітництва в Російській Федерації», схваленій Урядом Російської Федерації у 2001 р. (закон з цього приводу поки не прийнятий) [11].

Інколи у вживанні термінів, пов'язаних із кордонами, *виразно проглядається політична доцільність.* До прикладу, тільки цим можна, очевидно, пояснити той факт, що до числа країн, на які поширюється політика Європейського Союзу і які позначені поняттям «східне партнерство», не віднесена чи не «найсхідніша» із східних держав – Росія [12].

На жаль, трапляються й такі випадки, коли при позначенні тих чи інших кордонів або геополітичних реалій *використовується й химерна суміш із наукової некоректності та політичної заангажованості.*

Тому *метою цієї статті і є аналіз сутності транскордонних процесів та їхнього понятійного відображення.*

Кордон – явище статичне. Динамічною формою існування кордонів є транскордонні³ процеси (ТКП) (транскордонні явища, транскордонні потоки, транскордонне). Транскордонні процеси існують відтоді, відколи існують кордони⁴. Транскордонними процесами можна в однаковій мірі назвати, скажімо, військове вторгнення держави на територію іншої чи романтичне спілкування закоханих наперекір кордонам за допомоги поштових голубів.

У зв'язку із відносною нерозвинутістю транскордонних процесів та їхніми примітивними формами, з одного боку, та тим, що зазвичай вони мали місце на територіях, безпосередньо прилеглих до кордонів, з іншого – *транскордонна комунікація тривалий час (аж до останніх десятиліть) асоціювалася з прикордонною.*

Проте з революційними науково-технічними змінами (зокрема появою принципово нових засобів транспорту та зв'язку) і пов'язаними із цим глобалізацією та динамізацією суспільного розвитку в другій половині минулого століття *масштаби, інтенсивність та різноманітність форм транскордонних процесів зросли в порядки разів.*

Вміщувати принципово нову якість транскордонної комунікації в прокрустове ложе поняття «прикордонні відносини» («прикордонні зв'язки») стало зовсім некоректно з наукової точки зору, і контрпродуктивно – з практичної.

Щоб адекватно відобразити сутність сучасних транскордонних процесів, на мій погляд, *слід керуватися методологією системного дослідження суспільства.* Цей вибір зумовлюється трьома головними обставинами.

1. Тільки системна методологія як інструмент інтегративного аналізу здатна нині адекватно відобразити природню, органічну єдність вельми різних за своєю природою факторів, що впливають на кордони – від суб'єктних до матеріально-речових.

³«Transborder (transfrontier)» (англ.) означає «через кордон, по той бік кордону».

⁴ Розробкою теорії кордонів та транскордонних процесів займається Міжнародна дослідницька група, створена в Інституті транскордонного співробітництва. До групи ввійшли науковці, дипломати, представники органів державного управління, ділових людей [13-15].

2. Тільки системна методологія, що забезпечує аналіз як функціональних, так і динамічних характеристик об'єктів, спроможна розкрити складний механізм функціонування та розвитку транскордонних процесів.

3. Нарешті, тільки системна методологія, що володіє потужним апаратом прикладних розробок, може перевести лімологічні⁵ дослідження з категорії переважно описових у розряд практично необхідних.

Усвідомлення необхідності переведення теоретичних та практичних розробок проблем кордонів на *якісно новий рівень – від переваж-*

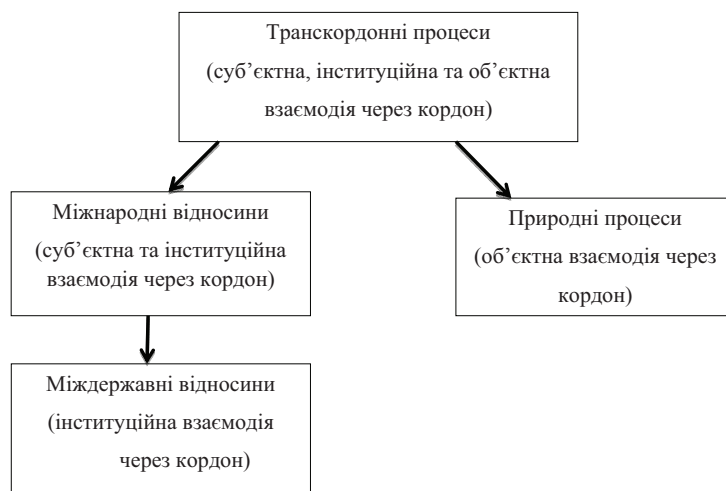

Рис 1. Зміст транскордонних процесів

но монофакторного аналізу до міждисциплінарних досліджень – все більше утверджується в колі вчених.

Як підкреслює В. Колосов, першою із наук, що стала займатися прикордонними територіями, була географія. Проблема кордонів і, зокрема, їхню делімітацію вивчали дві основні галузі географії – фізична та соціально-економічна географія. Географія стала піонером з вивчення політичних кордонів.

Історія людства є історією війн, а метою більшості з війн була зміна кордонів. Тому без вивчення історії війн неможливе вивчення історії кордонів. Так звана нова політична географія, що з'явилася в середині 70-х років 19 ст. й тісно пов'язана з іншими соціальними науками, зокрема політологією й міжнародними відносинами, досліджує вплив кордонів та їхньої стабільності на вирішення територіальних спорів та конфліктів, забезпечення миру. Зазначені вище та інші галузі знання, на думку В. Колосова, повинні забезпечити міждисциплінарний підхід до вивчення кордонів [16, с. 606].

У свою чергу, інший відомий вчений

Е. Бруне-Джейлі вважає, що розбудові міждисциплінарної теорії кордонів повинні слугувати чотири однаково важливі аналітичні виміри: 1) ринковий вплив та торгові потоки; 2) політична активність різних рівнів управління на спільних кордонах; 3) особливий політичний вплив прикордонних територіальних громад; 4) специфічна культура останніх [17, с. 625].

Виходячи із системного бачення об'єкту, *сутність транскордонних процесів*, у моєму розумінні, *складає суб'єктна комунікація, відносини, взаємодія чи природний перетік речовини, енергії тощо, пов'язані із перетином лінії державного кордону*. Таким чином, транскордонні процеси (транскордонне) *відрізняються від міжнародних відносин*. Вони ширші за своїм змістом, оскільки охоплюють не тільки широкий спектр *суб'єктної взаємодії через кордон* (що складає зміст міжнародних відносин), але й значну *різноманітність природних транскордонних явищ* – переток водних і повітряних ресурсів, міграції популяцій тварин (свого роду об'єктну взаємодію) і т.д. Звичайно ж, вони багатші за змістом і у порівнянні із *міждержавними відносинами, суб'єктами яких є тільки державні інституції*.

У багатогранному, системному явищі «транскордонне» за критеріями глибини охоплення території транскордонною дією та його просторових обсягів (масштабів) слід виділити три рівні: макро⁶, мезо і мікро.

Макрорівню відповідають транскордонні процеси, що за своїм обсягом *охоплюють територію всієї держави* (наприклад, міждержавні відносини, міжнародні відносини загальнонаціональних суб'єктів, міждержавний товарообмін тощо). Мезорівень складають транскордонні явища, що *поширюються на регіони* (наприклад, співробітництво регіональних державних органів та територіальних громад, товарообмін, природні процеси і т.п.). Мікрорівень транскордонних процесів пов'язаний із перетином державного кордону (організовано чи стихійно, законним чи нелегальним шляхом,) конкретними суб'єктами (представниками органів влади, громадських організацій, групами чи окремими громадянами), або товарообміном, природними явищами *на місцевому рівні*.

⁶Як відомо, існують також транснаціональні процеси. Вони пов'язані із перетином кордонів декількох чи навіть багатьох держав.

⁵Лімологія – наука про кордони.

Запропоноване розуміння сутності транскордонних процесів, звичайно, викладено в дещо схематичному вигляді. Проте, на мій погляд, воно адекватно відображає основний зміст та структуру транскордонних явищ. Якщо спробувати відобразити це розуміння графічно, то ми отримаємо наступне (див.

Рис 2. Рівні транскордонних процесів

рис. 1, рис. 2):

Обґрунтований вище підхід до аналізу сутності транскордонних процесів та родових понять, що його відображають, дозволяє також точніше відобразити зміст похідних, вужчих за обсягом транскордонних явищ і відповідних видових понять. Найперше, це стосується *транскордонного співробітництва (ТКС)*, яке за сучасних умов має зростаюче практичне значення.

Як відомо, в європейському розумінні поняття «транскордонне співробітництво (ТКС)» – «the Transfrontier cooperation (TFC)» або «the Cross-Border Co-operation (CBC)» – означає будь-які спільні дії, спрямовані на посилення і поглиблення добросусідських відносин між територіальними громадами або владними структурами, що їх представляють, які знаходяться під юрисдикцією двох або декількох договірних сторін і на укладення з цією метою необхідних договорів або досягнення відповідних домовленостей [18, с. 3]. Транскордонне співробітництво є організованою, як правило, інституційною формою транскордонних процесів.

Тривалий час це означення ТКС фактично інтерпретувалося як ідентичне поняттю «прикордонне співробітництво», тобто поняттю, що відображає співробітництво *суміжних прикордонних територій держав*. Проте реальне життя, практика транскордонного співробітництва змусили вносити в це трактування корективи. Річ в тому, що все частіше відносини співробіт-

ництва встановлювалися і розвивалися не тільки між суміжними, але й між регіонами, що не мали територіальних дотичних. Тому було зроблено уточнення змісту ТКС. Це уточнення міститься в уже згадуваному «Протоколу № 2 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або владними структурами, що їх представляють, який стосується міжтериторіального співробітництва» [10].

Таким чином, *сьогодні ідентифікуються два типи транскордонного співробітництва: прикордонне співробітництво (ПС), що поширюється на співпрацю суб'єктів суміжних територій держав, та територіальне (головним чином, регіональне) (МС) співробітництво, яке охоплює взаємодію суб'єктів несуміжних територій*. З точки зору відповідності просторовим рівням транскордонних процесів, й транскордонне прикордонне співробітництво, й транскордонне територіальне співробітництво відповідають мезо- і мінірівням транскордонних процесів⁷.

Графічне зображення змісту транскордонного співробітництва та його типів має такий вигляд (див. рис. 3):

Для ефективного аналізу та управління системна методологія теж має виключне зна-

Рис 3. Зміст та типи транскордонного співробітництва

чення. На жаль, як зазначає авторитетний український дослідник Н. Мікула, «... у даний час у вітчизняній науці відсутні системні дослідження транскордонних регіонів та транскордонного співробітництва» [19, с. 9]. Спробу заповнити цю прогалину в теоретичній рефлексії транскордонного співробітництва зроблено Інститутом транскордонного співробітництва та його партнерами в ході реалізації міжнародного проекту «Кордони

⁷ Якщо бути послідовним і коректним в аналізі, то слід констатувати, що транскордонне співробітництво виступає й на макрорівні транскордонних процесів (як сторона міжнародних та міждержавних відносин). Проте ідентифікація цього рівня ТКС нині поки не зумовлюється практичними потребами.

для людей», який підготовлений Інститутом транскордонного співробітництва (м. Ужгород, Україна) разом із угорськими, словацькими та румунськими партнерами в рамках Програми ENPI (2007-2013 рр.) Європейського Союзу. Він був реалізований протягом 2010-2012 рр. Загальною метою Проекту стала оптимізація управління транскордонним співробітництвом сусідніх регіонів Румунії, Словаччини, Угорщини та України. Головним підсумком Проекту стало створення системи індексації та моніторингу транскордонного співробітництва та методики її соціальної імплементації. Не вдаючись до її детального аналізу⁸, зазначу, що система індексації та моніторингу транскордонного співробітництва (СІМ) в Європі – це комплекс теоретичних та організаційно-практичних заходів, який забезпечує коректний аналіз і порівняння загальних і відмінних рис, а також тенденцій розвитку транскордонного співробітництва в різних регіонах Європи з метою підвищення його ефективності, перш за все шляхом оптимізації управління. СІМ є універсальною моделлю аналізу та оптимізації управління транскордонним співробітництвом як на новому Східному кордоні в цілому, так і в його окремих сегментах.

Відродно, що застосований в Проекті системний підхід до аналізу сучасних транскордонних процесів був підтриманий експертним співтовариством. Це показала презентація СІМ на представницьких міжнародних форумах. Крім того, розроблена методологія вже знайшла імплементацію в інших сегментах європейського прикордоння, зокрема на норвезько-російському [22], фінсько-російському [23], польсько-російському [24] кордонах. За підготовку та реалізацію цього Проекту Інститут транскордонного співробітництва був нагороджений Асоціацією Європейських прикордонних регіонів (АЕВР) відзнакою «За особливі досягнення в європейському транскордонному співробітництві».

Ще один міжнародний проект Інституту транскордонного співробітництва присвячений проблемам транскордонної статистики. Він називається «Сучасні транскордонні процеси та їхнє статистичне відображення». Проект виконується за Програмою Вішеградського Фонду (початок реалізації – червень 2012 року).

⁸ Виклад методологічних та методичних засад індексації та моніторингу транскордонного співробітництва міститься в розробках Інституту транскордонного співробітництва, що видані на 5 мовах [20;21].

В основу Проекту покладене системне розуміння транскордонних процесів. У відповідності із цим розумінням пропонується виділити три типи транскордонної статистики, що відповідають макро-, мезо- та мікрорівням транскордонних процесів. *Загальнонаціональна транскордонна статистика* дає кількісну оцінку суб'єктивній, інституційній та об'єктивній взаємодії через кордон на рівні держави, *регіональна транскордонна статистика* – на рівні регіону, *місцева транскордонна статистика* – на місцевому рівні. Регіональна транскордонна статистика та місцева транскордонна статистика значно ширші за обсягом від *статистики прикордонного співробітництва*.

У Проекті беруть участь відомі дослідники, зокрема знані в Європі і світі фахівці: в минулому багаторічний керівник Польського статистичного відомства, нині професор Лазарського університету Й. Оленьські та колишній директор Науково-дослідного інституту Росстату, віце-президент Російської Академії економічних наук та підприємництва професор В. Симчера.

Підсумовуючи, можна, очевидно, зробити наступні висновки.

1. Соціологічна рефлексія сучасних транскордонних процесів повинна «встигати» за їхнім вельми динамічним розвитком, постійно збагачуючись інноваційними методами.

2. Ефективним пізнавальним і перетворюючим засобом транскордонних процесів є система методологія, що дозволяє значно уточнити і конкретизувати категоріальне знання про сутність транскордонних явищ та їхню структуру.

3. Одним із суттєвих достоїнств методології системного дослідження є її практична зорієнтованість. Це підтверджується результатами реалізації міжнародних проектів, присвячених аналізу і управлінню сучасними транскордонними процесами.

В інтегральному осмисленні транскордонних процесів зроблені тільки перші кроки. Попереду – велика праця широкого загалу дослідників та практиків, зокрема в царині розбудови системної моделі транскордонних процесів, вдосконалення методів кількісної і якісної оцінки транскордонних явищ, ефективної соціальної імплементації отриманої інформації.

Література

1. Magna Charta libertatum [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D1%85%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D1%8F_%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%B9&oldid=3158192.
2. Гальчинский А. Україна на перехресті геополітичних інтересів / Гальчинский А. – Київ : Знання України, 2002. – 150 с.
3. Карпатський регіон та його роль в забезпеченні безпеки та співробітництва в Європі : матеріали міжнародної конференції. – Ужгород : Ліра, 2008. – 230 с.
4. Кіш Є. Б. Центральна Європа в сучасній системі євро регіональної інтеграції / Кіш Є. Б. – Ужгород : Ліра, 2008. – 420 с.
5. Макарычев А. С. Пространственные характеристики трансграничной безопасности: концептуальные контексты / Макарычев А. С. // Безопасность и международное сотрудничество в поясе новых границ России. – Москва : НОФМО, 2002. – С. 15 – 91.
6. Cichocki B. The Eastern External Border of the Enlarged European Union / Cichocki B. – Warsaw : Batory, 2004. – 153 s.
7. Slovensko-ukrajinská cezhraničná spolupráca: analýza problémov a stratégia rozvoja. – Prešov : Nova, 2006. – 223 s.
8. Communication and European Frontiers // Debrecen. – Oradea : Oradea University Press, 2011. – 219 p.
9. Европейская рамочная конвенция о приграничном сотрудничестве территориальных сообществ и властей [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.szrf.ru/doc.phtml?op=1&nb=00_00&year=2009&iss_id=179&doc_id=22...
10. Протокол № 2 к Европейской рамочной конвенции о приграничном сотрудничестве территориальных сообществ и властей, касающийся межтерриториального сотрудничества [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.szrf.ru/doc.phtml?op=1&nb=00_00&year=2009&iss_id=179&doc_id=22...
11. Концепция приграничного сотрудничества в Российской Федерации // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2001. – № 8. – С. 35 – 64.
12. Спільна заява Саміту Східного партнерства у Празі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eu.prostir.ua/library/234749.html?print>
13. Транскордонне співробітництво як альтернатива новій «залізній завісі» та конфліктам / Керівник авторського колективу С. І. Устич. – Ужгород : Карпати, 2007. – 239 с.;
14. Устич С. Кордон, війна та мир в долі сучасного світу / Устич С. – Ужгород : Карпати, 2010. – 326 с.
15. Ustich S. Analysis and conclusions for the Ukraine-EU borders / Ustich S. // Ex borea lux? Learning from the Finnish and Norwegian Experience of Cross-border Cooperation with Eastern Neighbours. – Prague : ISD, 2012. – P. 35 – 45.
16. Kolossov V. Border Studies: Changing Perspectives and Theoretical Approaches / Vladimir Kolossov // Geopolitics. – 2005. – № 10. – P. 601 – 625.
17. Brunet-Jailly E. Theorizing Borders: An Interdisciplinary Perspective / Brunet-Jailly, E. // Geopolitics. – 2005. – № 10. – p. 620 – 634.
18. European Outline Convention on Transfrontier Co-operation Between Territorial Communities or Authorities. – Strasbourg : Division des publications et des documents, 1980. – 15 p.
19. Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво / Мікула Н. – Львів : Арал, 2012. – 394 с.
20. Устич С. І. Концепція оптимізації системи транскордонного співробітництва / Устич С. І. // Оптимізація системи транскордонного співробітництва: концепція та її пілотна імплементація. – Ужгород : Ліра, 2012. – С. 4 – 40.
21. Устич С. І. Методика індексації транскордонного співробітництва / Устич С. І. // Посібник із індексації та моніторингу транскордонного співробітництва. – Ужгород : Ліра, 2012. – С. 5 – 71.
22. Індексні дослідження транскордонного співробітництва. – Ужгород : Ліра, 2012. – 244 с.
23. Index of TBC [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.borderdialogues.eu/index>.
24. Projekt «Liczmy się z granicą» [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.eurobalt.org.pl/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=46&Itemid=92